

են միութիւն, քրքութիւն, ընդհանրա-
կանութիւն, առաքելականութիւն. իսկ
արդ՝ այժմու հռովմէական եկեղեցին
ոչ մի է, ոչ սուրբ, ոչ ընդհանրական,
ոչ առաքելական, այլ գրականապէս
հերձուածող եւ հերետիկոս, ինչպէս
որ ցուցուցինք:

Ապա ուրեմն այժմու հռովմէական
եկեղեցին ինչ անուն ալ տայ ինքնի-
րեն՝ ոչ եւս է ճշմարիտ եկեղեցին Յի-
սուսի Քրիստոսի:

2. Եկեղեցի, միութիւն, ընդհանրա-
կանութիւն, հաւատք, տիեզերական ժո-
ղով, քահանայ, եպիսկոպոս, իշխանու-
թիւն բառերուն գաղափարները կա-
թոլիկէ վարդապետութեան մէջ այն-
պիսի էական գաղափարներ են՝ որ կա-
րելի չէ խանգարել՝ առանց միանգա-
մայն խանգարելու սուտ հանելու նոյն
իսկ կաթոլիկէ վարդապետութիւնը,
եւ հետեւաբար առանց հերետիկոսու-
թեան մէջ ընկնելու: Իսկ արդ հռով-
մէական եկեղեցին բոլորովին խանգա-
րած է այդ ամենայն գաղափարները,
եւ ուրիշ շատ նոյնպէս էական գաղա-
փարներ, ինչպէս որ ցուցուցինք:

Ապա ուրեմն հռովմէական եկեղե-
ցին ոչ միայն զուրկ է ճշմարիտ կա-
թոլիկէ վարդապետութենէն, այլ եւ
կաթոլիկէ եւ բրիտաննական վար-
դապետութեան իսկապէս հակառակ
վարդապետութիւն կ'ըստողէ, եւ ո՞ր-
քան ալ պնդէ, որքան ալ պարծենայ,
նախնի եւ ճշմարիտ կաթոլիկէ եկե-
ղեցւոյն այնքան միայն կնամանի՝ որչափ
որ կապիկը կնամանի մարդուս: Ո՛չ ա-
պաքէն սատանան ալ իւր ամենայն հը-

նարքները կրանեցնէ՝ որ կապիօրէնը-
ման յինի Աստուծոյ:

Ուրեմն ո՞վ որ կուզէ յիրաւի եւ հը-
րապարակաւ հաւատարիմ մնալ կա-
թոլիկէ եկեղեցւոյ, պէտք է ճշմար-
տապէս եւ հրապարակաւ բաժնուի հը-
ռովմէական եկեղեցիէն:

Գ. Ա. Ա.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ.

(Ծ Ե Ր Դ Ի Մ Ե Ն)

ՄԱՐԴՈՒՆ ԱՏԵՂԹՈՒՄՆ, ԷԻ ՀՈՐԴՆ.

Երկրաւոր արարածոց ստեղծագոր-
ծութեան կարգին մէջ ուշագրութեան
արժանի է մարդկային բնութեան ըս-
տեղծումն թէ՛ ըստ մարսնական կաղ-
մակերպութեան՝ թէ՛ ըստ հոգեկան
կարողութեան՝ եւ թէ՛ այն գործնա-
կան եղանակի նկատմամբ, որ ամենա-
կարողն Աստուած նորա ստեղծագոր-
ծութեան ժամանակ ի գործ դրաւ:

Արեւոյն պատմիչը, որ իր արարչա-
պատում գրոյց մէջ ամեն գոյացու-
թեանց եղելութիւն ցոյց կուտայ մի եւ
եթ կամեցողութեամբ եւ բանիւ բերա-
նոյ Աստուծոյ եղած, մարդուս ստեղ-
ծագործութիւնը այնպիսի եղանակաւ
կստորագրէ, որուն մէջ պարզապէս
կտեսնուի նորա գոյաւորութենէն յա-
ռաջ Աստուծոյ յատուկ եւ առանձին
նախահոգութիւնը. իբր թէ նախ քան
ղարարչութիւնն, Աստուածութիւնն իր
միտքը եւ հանճարը յինքն ամբողջելով՝
խորհրդակցութիւն առնուլ կձեւացնէ

իր էութեան մէջ այն մեծ հրաշակերտի ստեղծագործութեան մասին:

Արարչին բռնած այս կերպը եկեղեցւոյ վարդապետք կմեկնաբանեն նախ՝ մարդոյ հոգանութ մարմնոյ կազմակերպութեան համար եղած. յորում Աստուած նոյն հոգադանգութեան մէջ պիտի տպաւորէր այնպիսի հոգեւոր կարողութիւն, որ Աստուծոյ պատկերը եւ նմանութիւնը ունենար:

Երկրորդ, որովհետեւ ապստամբ հրեշտակաց իշխանը որ ըստ առաքելոյն թէեւ խաւարին կապանօք տարտարոսը ձգուեցաւ պահել մինչեւ դատաստանին օրը, սակայն թոյլտուութիւն էլ ունեցաւ աշխարհ գալու, եւ ըստ որում Աստուծոյ գէմ ունեցած թշնամական ատելութիւնը յառաջ պիտի տանէր Աստուծոյ գործը քակելու աշխատելով, այս է մարդկային բնութեան վառաց եւ վայելչութեան գէմ նախանձութեան շարժելով եւ կործանելով իրրեւ վրէժխնդրութիւն այն արդար պատժոյն, որ իրենց վրայ արդարապէս սահմանեց Աստուած. ուստի նախապէս այս ամենը ի նկատի ունելով Աստուած իր կանխագիտութեան մէջ, կխորհէր նա եւ նորա անկմանէն ետքը ունեցած թշուառ վիճակի մասին: յորում իր պատկերը եւ նմանութիւնը պիտի եղծանէր. թէ լո՞նչ միջոցով արդար օրինօք վերականգնէր այն անկեալ եւ կործանեալ բնութիւնը, որով թէ մարդս արդարապէս փրկուած լինէր, եւ թէ նորա կործանիչը դատապարտուած:

Աստուծոյ այս խորհրդակցութեան արդիւնքը եղաւ այս. որ ստեղծեց ըզ-

մարդն 1, բանական մտօք, եւ անմահ հոգւով, տալով նմայ դատելոյ եւ ճանաչելոյ զօրութիւն. 2, ազատ եւ անձնիշխան կամօք տալով նմա այնպիսի խմացումն մտաց, որ ըստ ընտրութեան բանականութեան կարող լինի գործել եւ չգործել. եւ զի բանականութեան մասը աւելի զօրութիւն ունենայ իր ընտրողութեան մէջ, այն գերբնական վախճանը, որոյ համար հանգեւ ձեալ էր ստեղծել, տպաւորելով ի նմա իրրեւ բաղձանք, կամ ինչպէս կասուի, իրրեւ բնածին ցանկութիւն. պարփակեց հանգերձելոյ մէջ իրրեւ վարձատրութիւն գործոց կամ հնազանդութեան: Պատով նորա անհնազանդութեամբ կործանմանէն յառաջ եկեալ թշուառ վիճակի վերանորոգութեանը՝ սահմանեց Բանին Աստուծոյ մարդեղութեան խորհուրդը. այս մտօք է, որ Յովհաննու Յայտնութեան գրոց մէջ Քրիստոս կանուանի « Գառն ղենեալ ի սկզբանէ աշխարհի »:

Այսպիսի կանխագիտութեամբ մարդուս առաջին եւ վերջին կենաց վիճակը խորհրդական անօրէնութեամբ կարգադրելէն զկնի, կսկսի իր հրաշալի տրարչութիւնը, մարդուս մարմինը կըստեղծէ հոգէն, եւ իր աստուածային շունչը փչելով նորա երեսին կենդանութիւն կուտայ նոյն հոգադանգութեան մարմնոյն, որով կլինի նա կենդանի՝ շարժուն՝ զգայուն եւ խօսուն էակ:

Արեազան պատմիչը այս մասին սրբան որ Աստուծոյ մարմնոյ զգայարանաց գործողութիւն կուտայ, զօ. էառ, փչեաց, ասաց, խորհեաց եւլն. բայց ո-

բովհեռեւ Աստուած ամենապարզ հոգի է: անտես, անիմանալի, անըմբռնելի, անճառելի եւնի, մենք այն ամենայն գործողութիւնները կհասկանամք մեր իմացողութեանը յարմարեցրած խօսքեր, եւ նորա մարդուս մարմնոյ վրայ շունչ փչելն էլ կիմանամք Աստուածային մի անիմանալի զօրութեան ներգործութիւն, որուն կտոեմք հոգի՝ որ է ըստ էութեանն անմահ, եւ ըստ զօրութեանն՝ բանական:

Մարդուս էական յատկութեանց վերայ այսչափ խօսելէն ղկնի, նորա ըստ մարմնոյ ուրիշ հանգամանաց վրայ մասնաւորապէս դիտողութիւն անելն եւս անօգուտ է, որով քաջ կիմացուի ինչպէս ստեղծողի ամենիմաստ կարողութիւնը, նոյնպէս եւ մարդուս ներքին արժանիքը:

Այս հոգային զանգուածը, որ Աստուծոյ շունչ փչելովը եղեւ ոգի կամ անձն կենդանի, կտեոնեմք նորօրինակ շարժմամբ եւ կարողութեամբ զօրացած, զօր ի ներքուստ կկամի շարժել եւ ահա արտաքին շարժող զգայարանքը շարժում կառնու, կմտածէ այսինչ գործողութիւնը սկսել, եւ ահա նորաձեւ գիւթութեամբ իր գործարանաւոր մարմինը հնազանդելով՝ նոյնը ինչ որ կը մտածէր՝ անյրէպ կարգաւորութեամբ եւ յաջող կերպիւ կարգիւնաւորէ, աչքով տեսածը կմտաբերէ վերցնել, նոյնհետայն մարմինը կձուռի իր կամեցողութեանը հնազանդելով, եւ իր տկար բաղկացը նոր ուժ եւ նոր զօրութիւն տալով, նոյնը կանէ՝ ինչ որ կկամէր:

Մարմնոյ այս կարող շարժումն ոչ այլ ինչ են, բայց միայն հոգւոյ զօրութեան գործողութիւններ. որ մարմինը իրբեւ գործի իր կամեցողութեանը ի գործ կղնէ ինչպէս որ նորան կաղղէ. մարմինը առանց ներգործութեան հոգւոյ անգործ եւ անզգայ ինչ է:

Ապա ուրեմն մարմնոյ պատուական մասը հոգին է, որ է անմահ էակ ի հողազանգուած մարմնի բնակեալ, ազատ ըստ կամեցողութեանն, անձնիշխան ըստ ներգործութեանն, աննիւթ եւ անըմբռնելի ըստ էութեան, որ Աստուծոյ փչմամբը մարմնոյ ամեն մասանց մէջ տարածուելով, մարմնոյն կաղղէ իր զգալոյ, յիշելոյ, գտտելոյ, տրամախոհելոյ կամելոյ, ցանկալոյ եւ խորշելոյ զօրութիւնները:

Թէպէտեւ հոգին իր ներգործութեամբը մարմնոյ ամեն մասանց մէջ տարածուած է, բայց նորա բովանդակ էութիւնը սրտին մէջն է, ուր կկեդրոնանայ ձգտելոյ եւ ցանկալոյ կարողութիւնը, եւ մտածող զօրութիւնը ամփոփուած է յուղեղն գլխոյ, ուր ամեն արտաքին զգացմունք զգայարանաց միջնորդութեամբ կտպաւորուին. եւ ներքին սրտի զգացմունքը մկանանց միջնորդութեամբ կհաղորդուին. յօրում եւ կյիշուին կգատուին ու գործելոյ կամ ոչ գործելոյ հաստատութիւնը վճռաբար որոշուելով գործադրելը որրտի կամեցողութեանը կյանձնուին:

Այս ձեւակերպեալ մարմնոյ զգայուն զօրութիւնը Աստուծոյ ամենաբաւական կարգադրութեամբը ծննդեամբ մարմինէ մարմին սերուելով՝

կրեւէ, կրնգարձակէ իր գոյութիւնը համանման այն կազմակերպեալ տեսուկին, որ Աստուծոյ արարչական զօրութիւնը տպաւորեց առաջին մարդոց մէջ, անխոտոր եւ ուղիղ կարգաւ, այն բանին զօրութեամբ, որ ասաց, աճեցէք եւ բազմացարութիւն։

Արդեօք հոգին էլ, որ է շունչ Աստուծոյ տպաւորեալ մարդոց մէջ իրեւկենդանացութեան մասն մարմնոյ, նոյնօրինակ կրնգունի իւր աճումն յաղագս մարդկան՝ թէ այլ իմն օրինակաւ։

Եղած են սմանք, որ սուրբ գրոց մէջ Աստուծոյ ասած այս խօսքը, թէ որոյ սերմն իւր ի նմին ըստ ազգի, քննութեան առնելով, եւ մարդկային մարմնոց միմեանցից սերաբար գոյութիւն առնելը ակնարկելով, լճաբար ասած են, թէ ինչպէս մարմինը մօր եւ հօր մարմնաւոր նիւթերէն կկազմակերպուի, նոյնպէս եւ նորա հոգեւորութիւնը նոյա հոգեւորութեանէն։

Այսպէս բանդազուշողները առաւելապէս ապացոյց բռնած են, նախ կնոջ ստեղծման եղանակը. Ազամայ մարմինը կասեն հոգէն ստեղծուելէն եւ Աստուծոյ շնորհը ոգեւորուելէն զինի, կնոջ այս ինքն Եւայի ստեղծումն, որ նորա կողէն եղաւ, չենք տեսնար սուրբ գրոց մէջ թէ Աստուած այն ոգիորէն շինուած Եւայի մարմնոյ մէջ ուրիշ շունչ փչեց. այլ պարզաբար գրուած է, « Եսա Տէր Աստուած զմի ի կողից նորա » եւ շունչ փչելու էլ հարկ չկար, որովհետեւ արդէն իսկ Ազամայ մարմինը ոգեւորուած էր եւ ընդունած աճման եւ սերելոյ օրհնութիւնը,

յորմէ ինչպէս մարմինը ամեն յատկութիւնովը, նոյնպէս եւ ոգեւորութիւնը ամեն կարողութիւնովը պիտի ընդունէր Ազամէն։

Երկրորդ՝ կարկնարկեն այն գէպքին, որ երբեմն կպատահի յղի կանանց, կրտեսնեմք կասեն, որ մանուկը մօր յարգանդումն կառարեալ կազմակերպուելէն զինի՝ կծնանի առանց կենդանութեան. այս գէպքը կպատահի ըստ մեծի մասին կամ գլխաւորաբար երբեմն մօր կենսական աղեաց մանկան կազմուածքի հետ հաղորդակցութենէ՝ գիպուածով ընդհատում են մօր մարմինը անյարմար դրից մէջ պահելէն. եւ սորանից կհետեւցնեն ասել, ինչպէս մարմինը՝ նոյնպէս եւ հոգին մօր եւ հօր մարմնոյ կենդանութենէն իր գոյութիւնը եւ կենսական զօրութիւնը կրնգունի։

Թերեւս այս մտար գրութենէն ծրնունգ առած է կռապաշտից հոգեփոխութեան վարդապետութիւնը։

Բայց սուրբ գիրքը եւ քրիստոնէութեան կրօնից ուղիղ վարդապետութիւնը հիմն ունելով Աստուծոյ խօսքը, որ կասէ, մարմինն գարձցի ի հող՝ ուստի առաւ, եւ հոգին գարձցի առ Աստուած՝ որ եան զնա, եւ թէ, « զի հոգի յինէն ելցէ, եւ զամենայն շունչ ես արարի », ճշմարտապէս եւ ողջամիտ մտօք կվարդապետէ թէ, երբ որ մանուկը մօր յարգանդումն յղանայ եւ ներքին եւ արտաքին մարմնոյ կազմակերպութիւնքը կառարելապէս ընդունի սնունդ առնելով մօրէն, հոգին նորոգ կստեղծուի յԱստուծոյ, եւ կտրուի Մենք եւս այս անիմանալի գաղտնեաց զգուշաբար ակ-

հարկերով, այնպէս պիտի հաւատամք եւ ընդունինք, ինչպէս հոսուցանէ քրիստոնէական ճշմարիտ հաւատքը եւ ողջամիտ մարգարեաւթիւնը, սքանչանալով մանաւանդ Աստուծոյ ամենակարող իմաստով թեանը եւ ըստով թեանը միայն որ մեր տկար եւ հոգեղէն բռնութեամբը այսպիսի գերբնական զօրութիւնը եւ հոգեկան կարողութեամբ ճոխացուցեր եւ փռաւորէր է հանգերձ խոտամամբ երոնաւէտ եւ երջանիկ կենաց:

(Ի յետագայ)

ՍԵՐՈՎԵՐԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՎԱՅՐԵՆԻՆԵՐԻ ՎԻՃԱԿԸ.

(Ետագայ) :

Վայրենիների բնութիւնն հետազօտելով կհասնինք այս դժուարին խնդիր լուծմանը, թէ վայրենիներն իւրեանց նախնական անկիրթ դրութեան մէջ կյարատեւն, թէ աւելի զարգացած ցեղերի ապականեալ յետորդներ են: Այս վերջի կարծիքն արդէն Շիլլինգ յայտնել էր: Բայց վայրենի ցեղերի ընդհանուր տեսքին մեր վերայ ներգործած անմիջական տպաւորութիւնը, նոցա ներքին կապը իւրեանց շրջապատող բնութեան հետ, նոցա մէջ աւելի բարեբաղդ վիճակ մի երբեք ունենալուն վերայ յիշատակ մի չենելը, ինչպէս նաեւ մարմնական բարեվիճակութիւնն եւ ոյժն այս մարդերին, որ կրթութեան

փոփոխութիւններին ենթարկուած չեն, նոցա մասնաւոր մարմնակազմութիւնը, որ նշան է նոցա ստորագոյն զարգացման վերջապէս նոցա մէջէն բարոյական անկման եւ ապականութեան նշանների պակասելը, — որ առհասարակ կերեւին նուաւ տացած ցեղերի մէջ — այս ամենը բաւական համոզիչ փաստեր են, թէ վայրենիների մեծագոյն մասը կրթութեան բարձրագոյն աստիճանի վերայ ոչ երբէք եղած են: Այս կարծիքը սորանով եւս հաստատութիւն կգանէ, որ մեր ժամանակի ամենէն աւելի բարոյապէս զարգացած ազգերն իսկզբան նոյնպիսի վայրենական զրբութեան մէջ էին: Ասկայն Հումբոլդի *)

(*) Ադէքտանդը ֆոն Հումբոլդ, երեւի պիտեանական եւ ճանապարհորդ է, ծնած է Բերլինում 1769ին եւ վախճանած 1859ին: Յանկանալով ընդարձակապէս երկիրն քննել ուսումնական տեսակետէ՝ Փարիզ գնաց 1797ին, ուր Բոնապարտի հետ ծանօթացաւ եւ նորան իւր հետ առնելով 1799 ին ճանապարհ ելաւ դէպի Հարաւ-Ամերիկայ, ուր ի միջի այլոց Չիլիոստոյ լեռը բարձրացաւ մինչեւ 6072 մէտր: Հինգ տարի այն տեղերն իւր հետազօտութիւններն անելէ հար՝ 1809ին Եւրոպայ դարձաւ եւ Փարիզում տպեց իւր « ճանապարհորդութիւնը դէպի գիշերահաւասարի գաւառները հար երկրի », որ վեց մասի բաժանուած է եւ հազիւ քսան տարիում տպագրութիւնն աւարտեցաւ: 1828 ին Ռուսերի Նիկոլայոս Ա. կայսրի ծախքով աշխարհագրութեան ելաւ Ռուսիայում եւ կենդրոնական Ասիայում, եւ իւր դիտողութիւնները տպեց Փարիզում 1857—45 ին: Յետոյ իւր հայրենի Բերլին քաղաքը դառնալով իւր բաղմամբ հետազօտութիւնների եւ դիտողութիւնների հետեւանքն հրատարակեց Գերմանիէն լեզուով այս երկասիրութեան անունն է « Տիեզերք կամ, բնական նկարագրութիւն աշխարհի »: Սոցանէ՛ զատ ունի քաղմամբ ուսումնական մանր գը-